

EL- MUHÂSİBÎ'YE GÖRE RİYÂ'NIN İNSANIN OLUMSUZ KİŞİLİK YAPILANMASINA ETKİSİ

Tahsin KULA¹

ÖZET

Haris el-Muhâsibî, riyâ'nın insan kişiliğinin oluşumunda negatif bir yer işgal ettiğini, -modern psikolojinin kişilik bozukluğu dediği- yanlış bir kişilik oluşumuna sebep olduğunu açıklamaktadır. Bunun içinde kişilik yapılanmasında riyâ kavramını, sebeplerini, riyâ'nın kaynaklarını ve riyâ'dan kurtuluş yollarını açıklamaktadır. Bireyin günlük hayatında riyâ olacak söz ve davranışları açıklamaktadır. İnsanın davranışlarını ahlak çerçevesinde değerlendirmekte ve davranışın doğru veya yanlışlığını da ahlaki değerlere göre ifade etmektedir. Riyâ'nın merkezi olarak nefsi işaret ederek, kurtuluşun da nefsin ihyası ile olacağını vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: Riyâ, kişilik, kişilik bozukluğu

ABSTRACT

Haris al- Muhâsibî, explains that the riyâ negative place occupied in the formation of human personality - modern psychology said that personality disorder that the reason for the formation of a false personality. Inside this, riyâ concept of the structure of personality, it causes describes ride the resources and the hypocritical way of salvation .Individuals would be hypocritical to describe daily life in words and deeds. In assessing the behavior of people in the moral framework and It represents the correct or incorrect behavior in accordance with moral values. Pointing to the self as the center of riyâ' salvation of the soul is also stressed that the revival

Key words : Riyâ , Personality, Personality Disorder

İslam düşünce tarihinde insan ve insan psikolojisi ile ilgili en temel kaynak şüphesiz Kur'an-ı Kerim ve Hadislerdir. Bu temel kaynaklarda insanla ilgili konular diğer birçok konuda olduğu gibi genel hatlarıyla ifade edilmiş fakat teferruatı bu kaynakları yorumlayanlara bırakılmıştır. Genel hatlarıyla verilen konuları ayet ve hadislerin ışığında derüni bir perspektiften yorumlayan İslam mütefekkirlerinin bazı değerlendirmeleri bugün bile hayran kalınacak niteliktedir. Özellikle insanın psikolojik özellikleri ve kişilik yapısını oluşturan temel değerlerle ilgili yorumları halen canlılığını ve önemini korumaktadır. Şüphesiz ki bu konulardan birisi riyâ ve değerlendiren de Haris el-Muhasibi'dir.

Muhâsibî² (781/857) genellikle mutasavvıflık yönüyle daha çok bilinirken eserlerinin bazılarında insan ve insanın kişilik özelliklerine ilişkin değerlendirmeleri bugün ki alan çalışmalarına ışık tutacak niteliktedir. Özellikle insan kişiliğinin tüm evrelerinde görülen riyâ gibi bir kavramı enine boyuna incelemiş ve kavramın hem fikhî boyutunu hem de psikolojik yönlerini

¹ Dicle Üniv. Ed. Fak. Psikoloji Bölümü

² Tam ismi Ebû Abdullah Hâris b. Esed el-Basî'dir. (165/781-243/857) yılları arasında yaşamış İslam düşüncesini oluşturan birçok ilim (kelam, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi) dallarında otorite olan Muhâsibî aynı zamanda kendisinden sonra gelen birçok İslam düşünürlerine de hem düşünceleriyle hem de eserleriyle kaynaklık etmiştir. (Yüce, Şahin, İslam ansiklopedisi, Muhasibi Maddesi)

teferruatlı bir şekilde açıklamıştır (Çağrıçı, 2001: Riya mad). Riyâ kavramı gerek tasavvuf ehli ve gerekse diğer islam düşünürleri tarafından ahlaki bir terim olarak değerlendirilmiştir.

Muhâsibî islam düşünce tarihinde konuyu bu denli enine boyuna açıklayan ilk kişi olmasından dolayı da hem psikolojinin hem de din psikolojisinin öncüsü sayılabilir (Hökelekli, 1998: 28). Kendisinden sonra gelen birçok islam mütefekkirine öncülük etmiş ve manevi hocalık yapmıştır. Özellikle de İmam-ı Gazali'de Muhâsibî'nin etkisini daha açık ve net görüyoruz. Gazali (1058/ 1111) birçok yönden Muhâsibî'ye benzemektedir. Örneğin riyâ kavramını tanımlamadan tutunda sebep ve sonuçlarına, kişiliğin oluşum sürecindeki etkisine kadar birçok yönden Muhâsibî'ye benzemektedir (Aydın, 1996: 30).

Bu çalışmamızda Muhasibi (781/857)'nin riyâ kavramı ile ilgili görüşlerini, insanın ayrılmaz bir parçası olan kişilik yapının üzerine etkisi çerçevesinde değerlendireceğiz.

Muhâsibî (781/857)'ye göre riyâ, yapılan iş, söylenen söz ve davranışlarda ilahi ölçü (hakkaniyet) yerine nefsin hoş gördüğü ve tutkuların yönlendirdiği, yapana haz veren kişiliğin hastalıklı boyutudur. Çünkü riyâ, gerçek kişiliğin üzerine giydirilmiş bir maskedir. Nasıl ki maske, gerçeği gizlemek için ortaya konan yapay bir perde veya örtüdür. Riyâ da, insanın söz ve davranışlarındaki yapmacık(yapay)lıktan dolayı doğru kişiliğin yerine hastalıklı bir kişiliktir (Aydın, 1996: 30). Riyâ'nın her türü hem kişiliği bozar hem de yapılan iyilikleri boşa çıkarır. Nitekim bu konu da Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmaktadır."Allah, içinde hardal tanesi kadar riyâ olan ameli kabul etmez"(Müslim, iman, 148,149;Ebu Davud, Libas, 26;et, Tirmizi, Birr, 61).

Muhâsibî (781/857) riyâ'nın başlangıcını açıklarken, kişiliğin oluşum süreciyle birlikte değerlendirmekte ve ta çocukluk yıllarına işaret etmektedir. Bu dönemde riyâ, meyil ve arzu ağırlıktadır. Çünkü kişilik, çocukluktan başlayarak şekillenen ve hayatın sonraki evrelerinde ufak fırça darbeleriyle son şeklini alan kalıcı özellikler bütünüdür (Sayar, 2015: 213). Bundan dolayı da riyâ'nın kişilik yapısının bir parçası olmasında çocukluk dönemi anne-baba tutum ve eğitiminin önemi yansınmaz.

Bir başka ifadeyle kişilik, bireyin iç ve dış çevreyle kurduğu, diğer kişilerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir. Birey iç ve dış çevresiyle sürekli ilişki halindedir. Yani kendi içindeki duygu ve düşünceleri olduğu kadar, kendi dışında yer alan, olay ve nesnelere de algılar (Mehmedoğlu, 2004: 43). Dolayısıyla bireyin kişiliği, iç ve dış çevreyle kurduğu ilişkinin biçimini belirler (Cüceloğlu, 1991: 405). Aynı şekilde riyâ'nın, kişiliğin bir parçası olma sürecini de bireyin iç ve dış çevreyle kurduğu ilişki ile başlatır (Şahin ve Küçük: 298). Bundan dolayı insanlar çoğu zaman riyâ hastalığı, daha küçük yaşlarda kişiliğinin bir parçası haline getirir.

Ancak bazı güçlü kişilik oluşturmuş kişiler de zaman zaman dış uyarıcıların etkisiyle ve içsel kontrolsüz dürtülerin telkiniyle kişiliğini güçlü kılan noktaları tartışılır hale getirmektedir. Önce yüceltir, sonra değersiz hale getirir (Yüce, 2008: 157).

Muhâsibî'ye göre riyâ, tüm kalbi hastalıkların başlangıcı (Yüce, 2008: 185) ve kişilik bozukluğu³ nun da belirleyici sebeplerindedir. Riyâ bulaşmış kişilik virüslü hastaya benzer, her an virüs ağırlığını hissettirebilir. Örneğin eğer kişiliğimiz etrafımızdaki dünyaya uyum sağlamamızı kolaylaştırmıyorsa, bir takım kişilik sorunları var demektir (Cüceloğlu, 1991: 343). İnsanların mutlu ve uyumlu bir hayat yaşayabilmeleri için dış dünyayı daha iyi anlamak, içinde yaşadığı kültür ve toplumla ahenkli bir bütün oluşturması gerekir. Eğer bunu oluşturamıyorsa burada kişilik bozukluğu dediğimiz durum ortaya çıkmaktadır. Muhâsibî, bunları da dikkate alarak kişilik ve

³ **Kişilik bozukluğu**; başkalarını üzen ve yardım için çare aratan davranışlara normal dışı davranış denir ,Cüceloğlu, a.g.e.s.343

karakter bozukluğunun, kişinin hem yaratıcısı ile ilişkilerine hem de insanlarla ilişkilerine olumsuz yansıtacağını belirtmektedir (Yüce, 2008: 168). Hasib el Muhasibi (781/857) insan kişiliğini bozan temel virüslerden biri olarak gördüğü riyâ ve bu virüsle bulaşmış kişilik olarak riyakârlık konusunu teferruatlı bir şekilde ele alan ilk mutasavvıflardandır. O konuyu gelen rivayetlerin ışığında değerlendirmiş ve kendi kanaat ve yorumlarını da ekleyerek açıklamıştır (Çağrı, 2001: 136). Ona göre riyâ, iç benlikte kazanılmış gizli hastalıklı bir duygudur. Şayet bu duygu, ilim ve hakikat ile aydınlatılmazsa gizli ve örtülü kalmaya devam eder. Yapılan fiiller görünüş itibarı ile normal gibi görünse bile yapanın asıl amacının gösteriş yapmak olduğu için yaptığı davranış da yapmacıktır ve öyle devam edecektir (Yüce, 2008: 154). Konuyu Vehb b. Münebbih'den yaptığı bir aktarmayla şöyle ifade ediyor. “Arzuların (tutku, şehvet) kalpte gizliliği, odunun içindeki yanıcı maddenin gizliliğine benzer. Dürtersen (üstüne varırsan) açığa çıkar, bırakırsan gizli kalır. Yine bu konuyla ilgili olarak şu hadisi şerifi örnek göstermektedir. Hz. Peygamber (sav), “Ümmetim için gizli şirk ve şehvetten kaygı duyuyorum” buyurmuşlardır. Sizden sonra da hâlâ şirk olacak mı? Sorusuna, “evet, fakat güneşe, aya, taşta ve puta tapma şeklinde olmayacak, insanlar ibadetlerini riyâ için yapacaklar” (Müsned, IV: 124) diye ifade etmişlerdir (Çağrı, 2001: 137).

Riyâ'nın en açığı yalandır. En gizlisi ise entrika ve hiledir.” Yani riyâ gafil olana gizli kalır, ilim ve marifet gözetlenince açığa çıkar (Yüce, 2008: 154).

Muhâsibî'ye göre riyâ'nın merkezi nefis'dir. Nefs, insanın ruhunun derinliklerinde gizlenen şeyin açığa çıkacağını bilsede övülmek, yüceltilmek ve dünya da övülen yüceltilen bir kimse olmak için gerek dışa vuran, gerekse gizli hasletlerle dindarlık süsüne bürünerek rahata kavuşur (Karacoşkun, 2012: 78).

Ayrıca Ona göre meta'ya aşırı temayül riyâ'ya kapı aralar bu da kişiliği bozar. Çünkü riyakâr kişilerin kafaları karışıktır. Ayrıca riyâ dürüstlüğü de bozar. Oysa dürüstlük, doğru kişiliğin temel vasıflarındandır (Buhari, Sahih, Megâzi, bab.77, Müslim, sahih, k. Vasiyyet, 5. hadis. Ebu Davud, Sünen, K. Vesaya, İkinci bab, Tirmizi, Sünen, K. Vesaya, birinci bab).

Muhâsibî, riyâ nedir? Sorusuna şu hadisi şerifi örnek göstermektedir.

-Adamın biri Allah elçisine sordu:”Ey Allah'ın elçisi! Kurtuluşumuz neye bağlıdır? O da şöyle buyurdu: “Allah'ın emrettiği şeyleri, insanlar istiyor diye yapmaktan (riyâ'dan) kaçınmandır. Sonra amellerinde kurtuluşa nasıl ereceğini sordu. Hz. peygamber (sav) de ona riyâ'yı terk etmesini söyledi (Filiz ve Küçük, 1998; 293). Burada itikadî yönden de riyâ'nın ölümcül virüs olduğu gerçeği ifade edilmiş olmaktadır.

Muhâsibî, riyâ kavramını Kur'an ifadesi olarak ikiyüzlülükten ibaret olan münafıklıkla irtibatlandırmakta ve münafıkların en belirgin vasfı olan riyâkarlığı kişilik bozukluğu olarak açıklamaktadır (Nisa,38- 142, bakara, 2/264;enfal, 8/47 ;Maun 107/6). Bundan dolayı da Muhâsibî, riyâ bulaşmış kişilik için “**riyakârlık**” ve bu kişiliğe sahip kişilere de “**riyakâr**” demektedir. Ona göre riyakâr insanların temel özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür.

Riyakâr kişi, hoş giden durumlarda doğruluğu araştırmadan hemen sahiplenir. Çünkü değer yargısı **hoşa gitmesidir**.

Gösteriş ehlidirler. Bundan dolayı da her konuda görsellik ön plandadır. İbadetlerde bile görsellik ön plandadır.

Övülmekten hoşlanırlar.

Kafaları karışıktır. Bazen Allah'ı bazen de insanları kandırdıklarını zannederler.

Zevk ve tutku ağır basar.

Yalancı ve hilekârdırlar. Entrikalı işleri severler (Filiz ve Küçük, 1998: 290).

Güven ve dürüstlükleri zayıftır.

Korkak ve bencildirler. Özellikle yerilmekten çok korkarlar

Farkındalık bilinci zayıftır (Yüce, 2008: 159). Yetersizdirler.

İradeleri de zayıftır. Gerçeklikten ziya de görsellik ön plandadır
Narsistik kişilik bozukluğu vardır.⁴

Obsesif-kompulsif kişilik (kaygı) bozukluğu vardır.

Kompleksli bir kişiliğe sahiptirler (Okumuş, 2002: 156-158).

İnsanların elindekilere karşı tamahkârdırlar.

Karaktersizdirler. Her konuyu su-istimal edebilirler.

Davranışlarında mantıktan ziyade duygu hâkimdir.

Tutarsızdırlar.

Riyakârlık, kişilikte şirketleşmedir (Filiz ve Küçük, 1998: 296).

Riyâkarlık öyle bir hastalıktır ki bu özelliklere sahip kişiler bir değil birden fazla davranış bozukluğu gösterir. Şüphe ve kuruntu iç benliklerini kaplamış ve yaptıklarının sorgulanmasına izin vermemektedir. Öyle ki Allah'ı bile kandırdıklarını zannedecek kadar ruhsal çöküntü yaşarlar.

Konuyla ilgili benzer bir değerlendirme de İmam-ı Gazzali (1058/ 1111)'den gelmektedir. Ona göre de **riyâ**;

- davranış ve kişilik bozukluğu
- hakikatin üstünü örten bir perde
- basireti körelten kötü karakter
- kendine güveni olmayan insanların sığındığı sığınaklardan biri
- kendine güveni olmayan insanların oluşturduğu “yapay maske”dir (Gazali, 1974: 302).

Riyâ virüsü insanlara çocukluk yıllarında yerleşir. Akli kemale erince riyâ'nın helak edici olduğunu anlar. Riyâ ile ancak şiddetli bir mücadele ve şehvetlere karşı açılan acı bir muharebeden sonra güç yetebilir (Gazali, 1974: 301-303). Riyâ, Allah'a yapılan ibadetlerde, kulları kastetmek (ve avlamak)tır. Riyâ'nın temeli, halka hayırlı hasletleri göstermek suretiyle kalplerinde konak kurmak istemektir. Riyakâr kişi, kendilerine riyâ yapılmak istenenlere karşı onların kalbinde taht kurmak ister.

Gazzali (1058/ 1111) 'ye göre riyakârlık;

- Genel ahlaki ilkelerin dışında bir davranış biçimidir. Normal bir davranış olmayıp, patolojik bir davranıştır. Bir hastalıktır.

-İnsana özgü bir negatif davranış şeklidir.

-Riyakârlık, davranışların vitrinlenmesidir (Okumuş, 2002: 156-158).

Muhasibi'ye göre **riyâ'nın oluş sebepleri** şunlardır.

- 1-Övülme sevgisi ve yerilme eleştirilme korkusu
- 2-Dünyalık kaybı
- 3-İnsanların elinde olana aşırı ilgi

⁴ Narsist Kişilik bozukluğu, görkemli bir eşsizlik, önemlilik, yeteneklilik, vb. duygusu, zihnin sınırsız başarı kazanma fantezileriyle meşgul olması, başkalarından sürekli ilgi ve hayranlık görme ihtiyacı, başkalarının eleştirisi ve değerlendirmelerine karşı aşırı duyarlılık, ama başkalarına karşı empati yokluğu, başkalarını kullanma, aşırı idealleştirmeye aşırı küçümseme arasında gidip gelme, vb. özelliklerle tanımlanan bir kişilik bozukluğu, Selçuk Budak, (200)Psikoloji Sözlüğü, Bilim Sanat Yay. Ankara, İlgili madde

Muhâsibî'ye göre övülme ve sevilme tüm canlıların ortak özelliklerindedir. Bunlar nefsin hoşuna gider ve insandaki tamahkârlık duygularını da artırır. İnsan övüldükçe halk arasındaki itibarı artar. Bu duygular riyâ'yı daha da kamçılar ve düşmanın dürtülerini kabule bile sebep olabilir.

Bu üç duygunun gelişmesinin asıl kaynağı olacakta kişinin bu duyguları yaşarken aldıkları lezzeti göstermektedir. Dünya da sağladığı adi menfaatinden dolayı tüm davranışlara ve ibadetlere de riyâ bulaşmış olur. Tamahkârlık gözünü ve gönlünü kapladığından dolayı da otokontrol yapamaz.

Muhâsibî riyâ, tamah ve övülme duygusunu frenleyecek hususları şöyle ifade etmektedir.

1-Meselenin özünü bilmektir. İnsanı başta din olmak üzere tüm değerlere karşı zaman zaman zor durumda bırakan şeyler nelerdir.

2-Söz ve davranışları yeniden yapılandırmadır. Yani insanın kendisiyle yüzleşmesidir (Yüce, 2008: 170-171).

Hatta kişinin “kalp kararması”, “nefsin kötülüğü” ve “kalbinden ümidin silinmesi” de riyâ ile olur. Bazılarının kişiliği dışa bağımlı ve değer yargılarını (hoşuna giden şeyleri) da buna göre belirliyor. Örneğin kişiliğini makamından, müdüründen, amirinden vb. yerlerden alanlar günlük bireysel ve sosyal ilişkilerinde de sürekli bunları öne çıkarır. Kişiliğini ekonomik gücünden alanlarda aynı şekil de bu yönünü kullanarak övünür (Yüce, 2008: 167-171).

Yapılan eylem ne kadar kutsal olursa olsun eğer niyet, takdir edilme veya dünyalık başka bir kazanç için yapılıyorsa bu riyâ'dır. İsterse cihad yapılsın isterse mal-mülk dağıtılsın (Nisa, 38) (sadaka veya zekat vb.) isterse de başka ibadetler için olsun durum aynıdır (Yüce, 2008: 166). Hatta hicret için bile niyet Allah rızası için değilse sadece niyet ettiği şey için hicret etmiş olacağı hadisi şeriflerde belirtilmiştir (El Buhari, iman, 41, Müslim, imaret, 155, Ebu Davut, Talak, 11, Nesai, taharet, 59).

Konuyla ilgili olarak şu rivayet aktarılır. Adamın biri, Ümmü Kays adındaki bir kadınla evlenmek için hicret etmiş ve ona “Ümmü Kays'ın Muhaciri” lakabı takılmıştı. Çünkü onunla evlenmek için hicret etmişti (Ebu Davut, Talak,)

Muhâsibî riyâ konusunu kişinin günlük yaşantısındaki tutum ve davranışlarını göz önünde tutarak bir takım sınıflandırmalara ayırmıştır. Bu sınıflandırmaların daha sistematik şekli Gazali'nin İhyasında da vardır. Sınıflandırma'dan ilki kendileriyle riyakârlık yapılanlar olarak şu kısımlara ayrılmıştır.

1-Bedenle yapılan riyâ

2-Giysi ile yapılan riyâ

3-Söz ile yapılan riyâ

4-Amelle yapılan riyâ

5-Etba ve harici şeylerle riyâ (Gazali, 1974: 245).

Muhâsibî'ye göre insanlar, genellikle yukarıda sayılan maddelerden biri veya bir kaç ile riyakârlık yapar. Bunları şöyle açıklayabiliriz.

1-Bedenle yapılan riyâ

Riyâ konusu, olgusal olarak genellikle dini emir ve ritüellerle ortaya çıkan tutum ve davranışların değerlendirilmesinde en önemli kriter olarak görülmektedir. Çünkü başta Kur'an-ı Kerim (Maun Süresi) olmak üzere hem hadisler (Et-Tirmizî, Tefsiru süre, 49; Müsned, III,488)de hem de gelen diğer rivayetlerde tutum ve davranışlar riyâ ekseninde değerlendirilmiştir.

Bazı insanlarda ya din'e olan saygılarından veya günlük bireysel ve toplumsal yaşantılarındaki seküler anlayıştan dolayı dini ve dini değerleri katmadan riyakârlık yaparlar.

a) Dini kullanarak riya yapmak; Bazı insanların çevresindeki kişilere, dini değerlere bağlılığını ve bunun bireysel yaşantısındaki iz düşümlerini göstermek için dini inanç ve ibadete olan sadakat ve bağlılığının bedensel yapısı üzerindeki etkisini göstermek ister. Bunun içinde, desinler diye ibadet eder, hatta daha takvalı olduğunu göstermek için bedenen zayıf ve bitkin görünmeye çalışır. Ahiret korkusundan yüzünün solgun olduğunu hatta geceleri uyuyamadığını, din için pek üzüldüğünü hissettirmek ister (Yüce, 2008: 174).

Gazzali'ye göre de riyâ'nın en tehlikeli boyutu dini kullanarak yapılan riyakârlıktır. Bunun en tipik örneği dindarlığını kullanan insanlarda görünür. Ona göre "zâhit"lik bir geçim kapısıdır. Çalışmak yerine bu kavramları kullanarak hem takdir görür hem de geçim sağlanır (Gazali, 1974: 244). Hatta daha da ileri giderek, şöhret meraklısının hiçbir zaman Allah'ı doğrulamayacağını ifade etmektedir (Gazali, 1974: 243).

Aslında günümüzde de yaygın olan din'e ve dini değerlere bağlıymış gibi görünüp dini, doğru anlamayan insanların çoğunluğunda bu türden kişilik bozukluğunun olduğunu Hasibî ve Gazzali'nin değerlendirmeleriyle daha net ve açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

b) Dini katmadan riyâ yapmak; İnsanların büyük çoğunluğu, özellikle ergenler ve özgün kimlik oluşturamamış kişilerin kendilerini ifade etmek için çoğu zaman fiziksel özellikleriyle riyâ yaparlar. Özellikle berrak bedeni göstermekle, tıg gibi boyla, güzel yüzle, beden temizliği ile azaların kuvveti ve uygunluğuyla gösteriş yaparlar (Gazali, 1974: 245).

2-Giysi ile yapılan riyâ

Bazıları da pejmürdeliği takva olarak lanse etmeye çalışır. Saçının tozlu, topraklı olmasıyla, saçını taramaya bile vaktinin olmadığını göstermeye çalışır. Çevrelerindeki insanların kendilerini gerçekten takvalı, mütebedeyin kişiler olduğunu sanarak onlara daha fazla güven daha fazla saygı ve sevgi de kusur etmesinler beklentisi içindedirler ve çoğu zaman da bunu görürler. Onların nefisleri de bundan dolayı rahata kavuşur. Bunun içinde her türlü bedensel ve fiziksel değişimi isteyerek yaparlar (Yüce, 2008: 176).

İnsanlardan bazıları ehli takvanın gözüne zahitliği belirtmek suretiyle girmek isterler. Onun içinde yırtık, kısa ve kaba elbiseleri giyerler. Bununla kabalığıyla yırtığıyla dünyayı önemsemediğini göstermeye çalışırlar.

Bazı insanlarda dindarlığını dünyevi bir menfaat için kullanır. Bunun içinde hem dini çevrelerce hem de siyasiler ve idareciler katında kabul görmek isterler. Bunun için başta giyim kuşam olmak üzere birçok konuda zorlanırlar. Çünkü eğer güzel ve pahalı elbiseler giyer, lüks hayat yaşarlarsa dindar çevrelerce ya kabul edilmeyeceğini ya da ağır bir şekil de eleştirileceğini düşünür. Sıradan bir elbise ve sosyal yaşantı içinde de siyasilerle yakın ilişki kuramayacağını ve istediği şeylere kavuşamayacağını düşünerek bozuk bir kişilik tavrı sergiler. Çünkü bunlar din ve dünya ehlinin gözünde birden makbul olmayı ister (Yüce, 2008: 176).

3-Söz ile yapılan riyâ

Yine söz ile riyakârlığı daha çok mütebedeyin olduğunu söyleyen kişiler yapar. Bu tip insanların riyası va'zetmek, hatırlatmak, hikmetle konuşmak, hadisleri ezbere okumak gibi başkalarına ilminin çokluğunu göstermek için yaptığı yapay davranışlardır. Özellikle insanların toplu olduğu yerlerde kendilerini teşhir etmek için adeta panayır gibi görür ve tüm hünerlerini sergilerler. Aslında yukarıdaki fiilleri yapmak normal olarak dindar bir insanın görevleri arasındadır. Ama bunu yapmadaki amacına göre söz ve fiillerin değeri değişir (Filiz ve Şahin, 1998: 309).

Bazen de aşırı tevazu gösteren ifadelerle kendi gerçek niyetlerini ortaya çıkarırlar. Kur'an okurken bile ses tonunu çevresindeki insanların takdirini kazanmak için bazen kısar, bazen yükseltir, bazen de duygulu bir şekilde okur. Özellikle insanların takdirini kazanmak için vaaz ve nasihatlerinde duygusal durumlar yaşar ve bu durumu da kendi çıkarı için kullanır (Filiz ve Şahin, 1998: 310).

Özellikle günümüz dünyasında medya da arz-ı endam eden insanların bazılarının da söz ve davranışlarında bu tür riyakârlıkları daha çok ve daha açık bir şekilde görmek mümkündür. İnsanları cennette ki hayata özendirmek için dini kıssaların gölgesinde sunup kendileri dünyadaki pastadan daha büyük pay almak her türlü oyunu oynayabileceğini gösteren anormal davranış kişiliğinin bir parçası haline getirmiş kişiler halen mevcuttur.

Bazıları da edebi yönünü kullanarak riyakârlığını gösterir. Bunlar kendilerini göstermek için Şiirler ezberler, darb-ı meselleri ezberler, konuşmalarında dile hakimiyetlerini göstermek için fesahati ve belagatı aktif olarak kullanırlar (Yüce, 2008: 177).

4-Amelle yapılan riyâ

Özellikler toplu ibadet yapılırken bunu daha çok görmek mümkündür. Örneğin namaz kılanın, birilerinin yanında kılariken uzun zaman ayakta durması, secdede ve rükû da uzun kalması, başını yan tarafa eğmesi gibi davranışları amelle yapılan riyakârlıktır. Gösteriş olsun diye sadaka vermek veya insanları evine davet ederek yemek yedirmekte riyakârlıktır. Fakat her amel riyâ değildir. Bir amelin riyâ olabilmesi için ölçü niyet ve kastedilmesi gerekir. Kişi halka karşı muhlis ve Allah'a karşı muti ise burada riyakârlık vardır (Filiz ve Şahin, 1998: 311).

Dünya ehline gelince; onların riyakârlıkları, kibir, hayalperestlik, elleri ve kolları sallamak, sık adımlarla yürümek, eteğin etrafına yapışmak, omuz silkmektir (Gazali, 1974: 247).

5-Etba ve Harici Şeylerle Riyakârlık Yapmak

Gazâli insanların diğer kişilerle olan ilişkilerindeki ölçsüzlüklerinde riya olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. Birileri "filan adam falankesi ziyaret etti" desinler diye ziyaret ziyarete bulunması da riyakârlıktır. Bazen de başkalarına; "Sen hangi şeyhleri gördün? Hâlbuki ben falan ve falan zatları gördüm, memleketleri gezdim ve şeyhlere hizmette bulundum" gibi sözlerle böbürlenir. Bazıları da halk fazlasıyla ziyaretine gelsin diye, nam ve şöhretinin yayılmasının peşindedir ((Gazali, 1974: 246).

Riyâ'dan Kurtuluş Yolları

Muhâsibî'ye insanların riyâ'dan kurtulması mümkündür. Bunun içinde önce riyâ'ya engel olmak gerekir. Ona göre "riyâ'ya engel olmak" iki anlama gelir.

1-Riyâ'yı kabul eden ve ona dayanak olan şeyi ortadan kaldırmak

2-Riyâ'yı hiçbir şekilde onaylamayıp sonradan arız olan şeyi de kabul etmemek (Yüce, 2008; 179).

Muhâsibî, beklenmedik veya öngörülemeyen bir zamanda ortaya çıkan riyâ'nın, ya şeytandan ya da hevâ-i nefisten olduğunu ileri sürmüştür. Eğer riyâ, şeytandan ise onunda üç dürtüsü vardır.

1-İnsanların onu bu işiyle (riyâ yaptığı) fark ettiğini veya fark edebileceği ümidini verdirerek devam etmesini sağlamak.

2-İnsanların kendisini fark edeceğini ve onu haklı olarak öveceğini söyleyerek riyâ'ya devam etmesini sağlar

3-Riyâ ile ortaya çıkan durumu kabul edip, ona tahammül etmeye çağırır.

Sağlam kişilikli insanları da bu durumlar karşısında gösterdikleri tutum ve tavırlar göre üç sınıfta değerlendirmektedir.

1-En sağlam karakterli kişi, bir şeyde riyâ olduğunu fark eder fark etmez insanların takdir edip etmeyeceğini hiç düşünmeden hemen reddeder. Çünkü asıl kriter Allah'ın görmesi ve bilmesidir.

2-Sağlam karakterli ikinci grup kişiler ise insanların övgü ve yergisine önem vermeyip reddeden ve Allah'ın övgü ve yergisine önem verenlerdir.

3-Biraz tereddüd ettikten sonra riya'nın getirdiği övgü ve yergiyi reddeder (Filiz ve Küçük, 1998: 311).

Muhasibi'ye göre kişinin riyâ'dan uzaklaşması için bilgi ve nefretin bir arada olması gerekir. Çünkü riyâ ile yapılan işler de insana zevk verir. Tıpkı yiyecek ve içeceklere katılan tatlandırıcı gibi yapılan işlere yapay bir tatlılık katar. Bundan kurtulmak için de önce bu duruma yüzleşmek sonra da zararlı olduğunu fark ettiği an nefret ederek uzaklaşmaktır. Öylece bu davranışa bir daha dönüm noktası tıkanmıştır.

Muhsibî'ye göre riyanın benimsenmesinin iki yönü çok önemlidir.

1-Nefsin onu benimsemesi

2-Arzuların galayana gelmesi (şehvet)

Riyâ'dan kaçınmak içinde şunları önermektedir.

1-Önce riya'ya konu olan şeyi tanı

2-Nefret et

3-Kaçın

4-Doğru olanı yap

Bunun içinde insanın aklını, bilgisini ve iradesini kullanması gerektiğini vurgulamaktadır. Eğer bunları yapmazsa riyâ, manevi hastalığa dönüşür. Böylelikle kalp hastalıklarının başlangıcı oluşur. Bundan sonra kalp katılığı ve kalp paslanması gelir ki artık hastalık bir kişilik bozukluğuna dönüşmüş demektir (Yüce, 2008: 185).

İnsanlar hem pozitif hem de negatif yönelimli duygu donanımı ile doğarlar. Bunların hangisinin kişiliğinin oluşumunda daha baskın olacağı aile, eğitim ve çevre faktörüyle şekillenecektir. Riyâ' da bu dönemde kişiliğinin bir parçası olur. Ancak akıl, ilim ve iradesi zamanla kişilik bozukluğu yaratan bu hastalıklardan kurtulmasına yardımcı olabilir. Kendisi iradesini ihlâsıyla birleştirirse tedavi daha erken yapılmış olur.

Şeytandan sakınmanın temel prensiplerinden birisi ihlâs⁵ ve ihsan⁶ bilinçli olarak benimsemek ve ona göre yaşamaktan geçer. Böylece kişiyi riyâ'ya yönelten şeytana karşı büyük bir set oluşturulmuş olur. Yani kişinin kalbine sakınma hâkim olmuş olur (Yüce, 2008: 198).

İnsan şeytanın hile ve tuzaklarından emin olmak için zaman zaman duygu kontrolü yapmalıdır. Muhasibi'ye göre duygu kontrolü;

-Sakinma

⁵ **İhlas** ve **Tahlis** farklı şeylerdir. **Tahlis**, iyi ile kötüyü, hakla batılı ayırmaktır. **İhlas** ise iyi ve gerçeğin, kendilerine benzeyen bütün şeylerden ayrı olmasıdır.

⁶ **İhsan**; Allah'ı görmediği halde görüyormuş gibi yaşamaktır. Zira insan Allah'ı göremez, fakat Allah tüm yaratıkları görür ve bilir.

-Uyanık olma

-Doğru şeyle meşgul olma ile yapılır.

Aşırı ve kontrolsüz özgüven, amel-i salih ve ihlâsı terk şeytanın, insanı riyâ'ya bulaştırmaya başladığının belirtileridir.

Bunun içinde ilim, irade, inanç ve kararlı bir tavır hem duygu kontrolünde hem de riyâ'nın kişilik bozukluğuna yol açmasına engel olunur.

Muhasibi'ye göre riyâ'yanın mertebeleri ve kişilik bozukluğu olarak ortaya çıkmasının farklı zamanları vardır. Bazen bir işe başlamadan düşüncemizde belirir, bazen iş yaparken bazen de iş bittikten sonra ortaya çıkar. Bazen amel de bazen de duygu da yaşanır.

Muhasibi riyâ'yı tasnif ederken iki ana eksen etrafında değerlendirme bulunur. Birinci en tehlikelisi, iman noktasında şüphe ve yalancı olmasıdır. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'deki münafıklara işaret etmektedir ki riyâ' deyince de birçok akla gelen kitledir (2/199). Kur'an-ı Kerim'in insanları kişilik yapılarına göre (Müslüman, kafir ve Münafık) tasnif ederken en çok münafık kişilik özelliği taşıyanlara karşı dikkatli olmaya davet etmesinin sebeplerinden birisi de bu tipolojiye sahip insanlar çıkarları için Allah'ı bile kandırmaya yelteneceklerini ve karakter ve kişilik bozukluğuna sahip oldukların vurgulamaktadır (Tevbe, 9/54; Maun, 107; 3-6). Çünkü riyakâr kişiler ahlaki zaaf içerisinde oldukları için ilkelerin yoktur. Dünyevi menfaatleri için her yolu dener ve yaptığından dolayı da kendilerini savunmaya çalışırlar. Üstelik bu durum hayatın her aşamasında görülür.

Riyâ'nın neden olduğu ahlaki zaafı şöyle sıralamaktadır.

1-Riyaset (baş olma sevası)

2-Gururlanma, (Mübahat)

3-Böbürlenme, övünme (tefahur)

4-Hased

5-Galip olma sevdası (galibiyet tutkusu) (Yüce, 2008: 216-221)

İnsanlarda kişilik bozukluğu görüntüsü veren riyâ kavramını en iyi açıklayanlardan biriside şüphesiz ki İmam-ı Gazzali'dir. O konuyu derecelere ayırarak şöyle sıralamaktadır.

a)-Kendisiyle Riyakârlık Yapılan Nesne

Yapılan iş ve davranışlardan dolayı Allah'tan herhangi bir karşılık beklemeyip gösteriş olsun diye yapılan şeyler riyâ'nın kendisidir. Bunu dört farklı şekilde değerlendirir.

1-Sevap kastıyla yapılmayan amel ve davranışlar bu kabildendir. Halk arasında olduğunda namaz kılıp tek başına kaldığında namaz kılmayan kimsenin yaptığı ameller böyledir. Bu derece, riyanın en kötüsüdür.

2-Hem riya hem de sevap kastı ile yapılan amel ve davranışlar bu türdendir. Burada sevap kastı azdır. Çünkü eğer tek başına kalsaydı onu yapmayacaktı.

3-Duygu ve düşünce dünyasında riya ve sevap kastetmenin eşit yer etmesidir. Ne tek başına riya ne de sevap o davranışı yapmasına yeterli olacaktır.

4-İnsanların riyakârın yaptığı işleri bilmesi, gönülden o işte çalışmasını takviye edici olmaktır. Eğer sadece riya kastı olsaydı o ibadete yönelmezdi (Gazali, 1974: 250).

b)-Kendisi İçin Riyakârlık Yapılan Kişi

Riyanın aleti olan, yani kendisiyle riya yapılan şeydir ki bu da ibadettir. Bu riya da ibadetin ya aslında ya da vafında bulunmak üzere ikiye ayrılır.

1-İbadetin aslında riya bulunmasıdır. Bu da üç derecedir.

a) İmanın esasıyla riya etmektir. Şehadet kelimelerini diliyle söyler fakat içi yalanlarla doludur. Riya sahibi ebedi cehennemde kalır. Bu konu ile ilgili aşağıdaki ayetlerin mealine bakılabilir. (Münafıkun,1; Bakara, 204; Al-i İmran, 118-119; Nisa, 142)

b) Dini emir ve yasakları tasdik edip doğrular fakat ibadetlerle riyakârlık eder. Bu da Allah katında büyük bir suçtur.

Kişinin malı başkasının elindedir. Ona malının zekâtını çıkarıp vermesini – aleyhinde konuşmasını diye- emreder. Hâlbuki mal kendisinin elinde olsaydı onun zekâtını vermezdi. Ya da namaz vakti geldiğinde bir cemaatte bulunuyorsa hemen kalkıp namazlarını kırlarlar. Halbu ki تنها bir yerde olduğunda namaz kılmamaktadır. Fakat bu ibadetleri yapmamasındaki sebep tembelliğinden dolayıdır. Oysa inanmaktadır.

c) Ne iman, ne de farz ibadetlerle gösteriş yapmaz. Fakat nafile ve sünnet ibadetlerle gösteriş yapar. Bunu da sevabından değil de yapması kendisine kar getireceği için yapar. Namaz da cemaatte bulunmak, hastaları ziyaret etmek gibi..

2-İbadetlerin asıllarıyla değil, vasıflarıyla riyakârlık yapmaktır. Bu da üç derecedir.

a) Terketmesi, ibadette eksiklik olan bir şeyin yapılmasıyla riyakârlık yapmaktır. Halkın yanında ruku ve secdeyi tam yaptığı halde kendi başına kılarken acele yapması gibi

İbni Mes'ud der ki: “Kim bunu yaparsa, bu yaptığı Rabbiyle istihza etmek ve Rabbini hafife almaktır.”

b)Terkinde herhangi bir eksiklik olmayan fakat ibadetin tamamlayıcısı hükmünde bulunan nesnenin yapılmasıyla riyakârlık yapmaktır. Rükû ve secdeyi gereğinden fazla uzatmak

c)Nafile ibadetlerin dışında olan fazlalıklarla riya ve gösteriş yapmasıdır.

c)-Riya Kasdının Varlığı

Kendisi için riya yapılandır. Bunda riyacının bir hedefi vardır.

1-Görünüşte ihlâslı gibi davranıp aslında günah elde etmek için yapılan işlerdir. Kendisine emanetler teslim edilmesini ister fakat kendisi bu emanetleri istediği gibi harcar. Hayır, yapması için kendisine verilen emanetlerin bir kısmını kendisi için kullanır. Kendi malını zekât veriyor diye kendisine emanet edilen malları verir fakat bunları kendi malıymış gibi verir.

2-Mubah bir makama veya mertebeye ulaşmak için helal olmayan işleri yapmasıdır. İyi ve Saliha bir kadınla evlenmek için ilim ve ibadete düşkünlüğünü açıkça izhar etmesidir. Burada kastedilen eylem aslında helal olmasına rağmen bu eylemi gerçekleştirmek için yapılan davranış riyakârcadır.

3- Salih kişilerle birlikte olunca onların yanında aşağı düşmemek için onların yaptığını yapmaya çalışmaktır. Mesela, gece namazı kılan ve bunun fazileti hakkında konuşanların mec lisinde bulunduğu onlara uyan kimselerin durumu da böyledir.

Gazali (1058/ 1111)'ye göre riya gizli ve açık olmak üzere iki kısımdır. Açık riya, insanı, ibadete, sevap ve ecir kastı olmaksızın, (sadece sevilme için) teşvik eden riyadır. Riya'nın en açık türüdür.

Bazı riyalar karıncanın ayak sesinden daha gizlidir. Gizli ve açık riya ameli yakar. Kul, ibadetini, ihlâs temeli üzerine bina ettiği zaman, sonra gelen bir arıza ile riya'yı talep ettiğinde, bu durum ya amelin bitiminden sonra veya evvel olur. Eğer bitiminden sonra izhar etmeksizin sadece bir sevgi zuhura gelirse, bu sevgi ameli fesat etmez. Çünkü amel, daha evvelce riyadan halas olarak tamam olmuştur. Ondan sonra peyda olanın onda menfi bir tesir etmemesi umulur.

Riyanın sevabı engellemeyen cihetine gelince, bir kişi namaz kılariken bir grup insanın gelmesi ve bunu gören insanın orada bulunanlardan dolayı sevinip riyakârlık yapmasıdır.

Riyanın Şirk olması keyfiyetine gelince, riyanın kastı, sevabın kaskına müsavi veya daha galip olduğu zaman hamledilir.

Riyanın tedavisi ve Kalbi Temizlemenin Yolları

Riya, amelleri yakıcı, Allah'ın buğzuna sebep olan ve helak edicilerin büyüklerinden olan bir tehlikedir. Bundan kurtuluş nefisle mücadele, nefse yüklenen zorluklara katlanmakla ve onu yenmekle mümkündür. Bütün insanların yapmaya mecbur olduğu bir mücahededir. Mücahedenin tedavisinde iki makam vardır (Gazali, 1974: 244-248).

1-Damarların sökülmesi ve kökünden kaldırılması hakkındadır. Bu makamın temeli, mertebe ve makam sevgisidir. Bu da övmenin lezzeti, zemmin eleminden kaçmak ve halkın elindekinden tamamını kesmektir.

2-İbadet ortasında riyadan geleni def'etmektir. Riyanın tehlikeleri üçtür.

a) Halkın amellere muttali olmalarını sevmek ve bunu ummaktır.(Bu marifettir.)

b) Nefsin onların medhu senasına rağbet etmesi ve onların yanında büyük derece elde etmeye istekli olmasıdır. (Şehvet ve rağbet adı verilen bir durumdur.)

c) Nefsin o medhu senayı kabul edip buna meyiletmesi ve tahakkuku hususunda samimi durmanın heyecanlı rağbeti geliyor.(Adına azmetmek ve kesin akd denen bir fiildir.)

Kuvvetin kemali, ancak birinci tehlikeyi, daha ikincisi gelmeden evvel def'etmektir. Bundan kurtulmak için şu üç şey lazımdır.

1-Marifet (riya olan şeyleri bilmek)

2-Kerahet (riyayı çirkin görüp ondan hoşlanmamak)

3-İba (kaçınmak)

Riyâ'dan kurtulanların, riyâ'nın hatıratını defetmek hususunda dört mertebeleri vardır.

1-Şeytanın yüzüne çarpıp onu yalanlamasıdır. Onunla uzun uzun mücadele etmesidir.

2-Cidal ve kıtalin sülukte eksiklik olduğunu bilmesidir. Böyle durumda ki sadece şeytanı yalanlar, kovar fakat mücadelesiyle meşgul olmaz.

3-Yalanlamasıyla da meşgul olmaz. Belki kalbinde riyayı hoş karşılamamayı ve şeytanı yalanlamayı kararlaştırmıştır.

4-Riyanın sebeplerinin cereyan ettiğinde şeytanın kendisinden hased ettiğini bilir ve daha ihlâslı olmaya çalışır.

Hem Muhâsibî hem de Gazzali insan kişiliğinin oluşumunu temelde ahlak kavramı çerçevesinde değerlendirdikleri için riyâ kişiliğinin olumsuz yönünü oluşturan kavramların başında geldiğini vurgulamışlar ve bunun nefsten kaynaklandığını, çözüm merkezinin de kalb olduğunu belirtmişlerdir (Karacoşkun, 2012: 78-79).

Sonuç

Muhâsibî, insanın kişiliğini bozan illetlerden birisi ve en önemlisi olarak riyâ'yı görmektedir. Çünkü yukarı da ifade edildiği gibi Hz peygamber(sav) riyâ'yı "küçük şirk" (Çağrı, 2008: 137) olarak nitelendirmiş ve ümmeti için tehlikesine dikkat çekmişti. Konunun bu denli önemli olmasından dolayı da hem riyâ kavramının boyutlarını hem de riyakar kişilerin psikolojik özelliklerini ayet ve hadislere dayanarak açıklamıştır. İnsanların nefis, hevâ ve tamah duygularının riyâ'ya kapı araladığını bundan kurtulmak içinde ilim, akıl, inanç ve iradenin kararlı bir tutumla aktifleştirilmesinin önemine vurgu yapmaktadır.

Muhâsibî, riyâ duygusunun dışa yansımaları beden, dış görünüş, söz, amel ve sosyal çevreyle ilişkilere dindarlık süsü vermek olarak sıralamış ve en tehlikeli olarakta dindarlık süsü verilerek yapılan davranışlar olduğunu belirtmiştir (Çağrı, 2008: 138).

Ayrıca riyakar kişilerin ruhsal dünyalarında başta narsizm ve obsesif kompulsif (takıntı) kişilik bozukluğu olmak üzere birçok rahatsızlığın olduğunu vurgulamaktadır.

Riyâ, kişiliğin bir parçası haline gelmişse bununla mücadelenin zor fakat imkânsız olmadığını vurgulamaktadır. Çünkü riyâ mikroba benzer, yakalanan kişinin tutarlı ve kararlı bir şekilde mücadele etmesi gerekir. Bunun için de önce zaaf durumları tesbit edilmeli sonra tedavisi için uğraşılmalıdır. Kişi, tövbe ve pişmanlık gibi insanın hatalarını düzeltmesine yardımcı olan ve kişiliğinin yeniden dizayn edilmesine katkı saylayacak kavramları (hesap, kanaat, cennet, cehennem) zihin dünyasında tekrar aktifleştirmelidir (Yüce, 2008:244).

Muhâsibî riyâ konusunda en çok dini duyguların istismar edildiğini, hatta farz ibadetlerde bile riyâ'nın yapılabileceğini ifade etmekte ve bu konuda yapılması gerekenleri sıralamaktadır. Örneğin namaz, oruç, zekât gibi farz ibadetleri yaparken bile riyâ'nın yapıldığını açık açık ifade etmektedir. Bu konuyu o kadar geniş bir şekilde ele almaktadır ki sanki riyâ, daha çok dindar insanların yakalandığı bir hastalık gibidir. Bundan dolayı da riyâ'ya düşme ihtimali olanların ibadetlerini gizli veya evde yapmasını tavsiye etmektedir. Çünkü ibadet etme doğru bir davranış fakat mekân veya başka şeyler riyâ'ya sebep olabilir.

Muhâsibî'de riyâ'dan kurtuluşun anahtar kavramları olarak ihsan ve ihlâs'a işaret etmektedir. Bunun içinde dünya malına yönelik değer yargılarını değiştirmek veya kontrol etmek Müslüman yakışan davranışlardandır. İnsanın gerçek niyeti Allah için samimi ve sadık ise otokontrol yaparak birtakım riyâ gibi görülen sıkıntılardan kurtulur. Çünkü riyâ'nın yol açtığı kişilik bozukluğu ilim, akıl, din ve irade ile düzeltilebilir. Yeter ki insan ihlâs ve samimi olarak yanlısını bilip düzeltme gayreti içerisine girsin.

Kaynakça

- Aydın, Hüseyin(1976), Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi, Pars Matb. Ankara.
- Cüceloğlu, Doğan (1991), *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi Yay. İstanbul.
- Çağrı, Mustafa (2008), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 35.cilt. riyâ mad. Ankara.
- Hökelekli, Hayati (1998) Din Psikolojisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- El-Buharî, Ebu Abdullah,(1351) el-Camiu's-Sahih, Mısır.
- Ebu Davud, es-Sicistani, es-Sünen, tr ve yer belirtilmemiş.
- El-Muhabî, Haris (2011), *ER-Riaye, Nefs Muhasebesinin Temelleri*, tercüme; Şahin Filiz, Hülya Küçük, İnsan Yayınları, 11. Bsk, İstanbul.
- El-Muhasibi, Haris (2008), "*er-Riaye li hukukillah*", *Kalp Hayatı*" Işık Yay., 3. Bsk, İzmir.
- Et-Tirmizi, Ebu İsa Muhammed(1386), es-Sünen, Mısır.

İmam-ı Gazzal-i (1974), *Mizanü'l Ahlak, Ahlak Ölçüleri*, tercüme; H.Ahmed Arslantürk, Sağlam yay. İstanbul.

İmam-ı Gazzal-i (1981), *KİMYA-YI SAADET*, tercüme; M. A. Müftüoğlu, A. Fikri Yavuz, Merve yay. İstanbul.

İmam-ı Gazzal-i (1974), *İhyayı Ulümidîn*, III.cilt. tercüme; H.Ahmed Arslantürk, Sağlam yay. İstanbul, s.274-335.

Karacoşkun, M.(2012), *Din Psikolojisi El- Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Mehmedoğlu, U. Ali (2004), *Kişilik ve Din*, Dem Yay. İstanbul.

Müslim b. Haccac(1307), *el-Camiu's-Sahih*, Mısır.

Sayar, Kemal (2015), *Ruh Hali*, Timaş Yay.12.bsk. İstanbul.

Selçuk, Budak (200), *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yay. Ankara.

Okumuş, Ejder (2002), *Gösterişçi Dindarlık*, Pınar Yay. İstanbul.